

1925 чылдың август
31-де үнүп эгелээн

Национальная библиотека
Республики Тыва им. А.С. Пушкина
СЕКТОР
ГОСБИБЛИОГРАФИИ

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

shyn.ru

№42
(19381)

2020 чылдың
апрель 21
вторник

Хүннүн үнери — 04:58
Ажары — 18:44
Хүн дурту — 13:46

Садар өртээ хостуг 12+

Тыва Чазактың Аппарат хуралындан медээлер

КОРОНАВИРУС ШТАВЫНЫҢ ИЛЕТКЕЛИ

Бот-изоляция чурумун хажытканы дээш торгаалдарга хамаарыштыр тус чер бот-башкарылгазы хоойлу езугаар ындыг шиитпир үндүрүп шыдавас. Ону чүгле полиция азы Онза байдалдар яамызы, Роспотребнадзор ажылдакчылары бижип болур деп маргыштыг айтырылгарга тайылбырны кылган. Оон аңгыда, өске талазындан алырга, ажылдавайн олурары база шын эвес. Изоляция дээрже суурда чер бажыңдан шуут үнмейн олурары эвес, огород тарылгазынга белеткенип, часкы ажылдарны эгелээрди деп сагындырган. Тес-Хем кожуунда чон огород тарывайн турарын сургакчылап чорааш, эскергенин илеткекчи Аяс Оюн чугаалаан. Үрезиннер үлээрин, ногаа тарылгазының ажылдарын херээженнер чөвүлелдери, агитквартиралар таварыштыр чорударын Валентин Ендан кожууннарга сүмелзэн.

Чазак Баштыңы 30 муң ажыг амыдыралының байдалы чегей өг-бүлелерге бээр үрезинни ам-даа көвүдедирин сагындырган.

Бойдус яамызы суггат шөлдеринде гидротехниктиг суггарар системаларны кожууннар бодунуң өңчүзүнче хүлээп албайн турарын, ону ажыглавайн, чонга ногаа тарыры-биле эпиг байдал тургуспайн турарын база шүгүмчүлзэн.

ӨРТКЕ УДУР ХЕМЧЕГЛЕР

Бот-изоляция эгелээрже, чон чөшпээрел чок арга-арыг кирери дендээн деп, бойдус камгалаар албан черлери демдегледип турар. Бо хүнде Тываның аргаларында 3 өрттү өжүргөн. Тожу кожуунда Тоора-Хем суурдан 4 км. чоок черде кижилерниң хайы-биле улуг өрт кыпкан.

Бии-Хем биле Улуг-Хем кожууннарга ийи төтчеглекчи (браконьер) бөлүктөр туттурган. Улуг-Хемниң заказник иштинге чораан төтчеглекчилер аразынга кожуун чагыргазының бир оралакчы даргазы чорааны база илерзэн.

Республиканың бүгү девискээринде балыктап, аңнаарын долузу-биле хоруп каан дугайында Чазак Баштыңы сагындыргаш, чурум үрзэн кижилерге хамаарыштыр чогуур хемчеглерни алырын, эрге-дүжаал эдилеп турар кижилерниң хоойлу хажытканы дээш, ажылындан халажырын чугаалаан.

Тываның Чазаның №170 доктаалында 2020 чылдың апрель 17-ден май 7-ге чедир өртке удур онза байдал чарлатынган. Дыштаныр черлерге, бажың даштынга, сумуларга кандыг-даа хевирлиг от-

биле холбашкан ажылдар чоруттунмас уjurлуг, кургаг сизген, бок өрттөткени дээш торгаалдың хемчээли: 2000-дан 4000 муң рубльге; ажылдакчы кижилерге — 15000-дан 30 000 рубльге; организацияларга — 400 000-дан 500 000 рубльге чедир.

Шолбан Кара-оол өрттүн айылын сагындырып, өрт-сиген өрттөткөш, бирээде, бойдуска хора чедирип, бичии диги амытаннарның амы-тынын үзүп турар бис, ийде, улуг өрт үнүп болур айыыл барын, үште, бок азы кургаг сизген өрттөткөн ажы чок деп, демдеглээн.

СОЦИАЛ АЙТЫРЫГЛАР

Тывада 3 харга чедир назылыг уругларның саны 27 902. Оларга пособиени төлээр-биле 251 млн. 560 муң рубльди үндүргөн.

Май айда хуу сайгарлакчыларның коммуналдыг чарыгдалдарын төлээрин хүлээнип турар. Тудугларның ажылдары хүн-бүрүде хынаттынып турар. Национал төлөвилелдер-биле чорудуп турар ажылдар уламчылавышаан. Социал керээ деп программаның күүселдези соңнап турарын Александр Брокерт дыңнаткан.

ЭКОНОМИКА ЯАМЫЗЫ

Үндүрүглер төлөвейн, чажыт ажылдап турган кижилерге, ажыл чок артыкка дуза чедирер акшаны алыры-биле документилерин чыгып берип, сүме кадып турар. Ындыг турбуже, Социал политика болгаш күш-ажыл яамызының киржилгежи чок болганы-биле 72 млн. рубльди үезинде ажыглап шыдавайн, дедир эгиткенин сайыт илеткзэн. Биче бизнести деткиир акша-төгерик көрдүнгөн-даа болза, ону чогумчалыг ажыглап шыдавайн турарын хуралга демдеглээн.

242 кафелерни кылган чемин адресче чедирер кылдыр ажылдаарын негеп турар бис. Тудуг болгаш огород, сад херекселдери садар садыгларның ажылдаарын чөшпээрзэн, идик-хеп, эт-сеп садыгларын ажыдарын база дилеп турар.

Инфекция-биле ажылдааш, дыштаныр дээн эмчилерни бажыңнарынче барбайн, гостиницаларга чурттаар кылдыр тариф тургускаш, 1 хонарга 1300-1500 акша, ооң иштинде чемин база кадып каан чарыгдалдарны Экономика яамызы санап үндүргөн. 2020 чылда шупту хуу сайгарлыкчылар үндүрүглерниң ставказын эвээжеткенин ажыглап болур «Легализация дээрже чүл? Ол-ла кижилер дузаны алгаш, карантин төнерге, катап хөлегеже чоруй барбазы-биле, 1 чыл иштинде ол күрүнө акшазы-биле камгалатынган ажылчын олуттарын кызырбайн, (Уланчызы 2-ги арында).

БАРЫЫН-ХЕМЧИКТЕ "АНЫЯК ӨГ-БҮЛЕГЕ – КЫШТАГ"

Аянгаты суурнуң малчыны Артыш Монгуштуң аалы амдыызында чүгле кажалыг, ынчалза-даа бо чайын «Аныяк өг-бүлеге – кыштаг» деп төлөвилел-биле Маадыр Кууларның коданындан 200 хойну хүлээп алырынга бөлен. Алды ай эгезинде чаңгыс чер-чурттугларының дузазы-биле кажаа-хораа, чурттаар бажыңын доозуптары чигзиниг чок. «Өскүс боорда дыка эрес, ажылгыры аажок малчынывыстыр» — деп кожуун чагыргазының ажылчыннары Артыш Монгушту мактады.

Хой дамчыдар Кууларларның аалынга баарывыска, ээлери чок, уругларын эмчиледир дээш, хоорай чорупкан болду. Өгнүң кыс ээзиниң ада-иези чугаакыры аажок, боттары база ам-даа аныяк өг-бүле. Оларның чугаазы-биле алырга, төлөвилел дыка дузалыг, бичизинден тура мал чанынга өскөн кижиге ында кандыг-даа бергедээшкин чок. Малчыннай берген уруглар херек апарза, хоорай-га-даа ажылдап, чурттай бээр, доозуп алган мергежили бар, көдээге мал тудуп

олурар-даа билиглери четчир, амгы үениң аныяктары чүнү-даа шыдаар, шимченгир болгаш билбези чок, интернеттен айтырылгарга хары дилевес, бодунуң холу-биле күззенин бүдүрүп, чедип алыр деп чугаалап олурлар.

ЧАА ҮЕНИҢ МАЛЧЫННАРЫ

2016 чылда эгелзэн «Аныяк өг-бүлеге – кыштаг» деп төлөвилел-биле 2019 чылга чедир Тывага 416 чаа малчын аныяк өг-бүлелер күрүнөден дуза алгаш, бут кырынга туруп алганнар. Бир өг-бүлө бүрүзү-ле 200 баш хой азы 20 инекти алгаш, ийи чыл иштинде алган малын чаа киржикчилерге дамчыдып эгелзэн.

инекти чаа киржикчилерге дамчыткан. 2016 чылдың киржикчилери 21000 хойдан 32104 баш хураган алган, планы 2% ажыр күүсеткеш, 133,7 млн. рубльге бүдүргөн. 2,4 млн. рубль үнелиг 161,3 тонна дүктү кыргaan. 71,7 млн. рубльге 239 тонна эътти бүдүргөн. 59,6 млн. рубльге 1192 тонна сүттү бүдүргөн.

522 малчын өг-бүлелерниң чаштарын санаторийлерге эмнээн. 100 ажыг аныяк малчыннар 7 млн. рубль өртөктиг (бирээ комплекти 70 муң рубль) хүн энергиязы-биле ажылдаар батареяларны белекке алган.

Бо чылгы хураганнарны дараазында киржикчи Артыш Монгушка дамчыдар.

Бир дугаар киржикчилер 34 600 баш шээр малды база 700 баш инектерни алган. 2018–2019 чылдың киржикчилери 33 800 баш шээр мал база 780 баш

Тыва Чазактың Аппарат хуралындан медээлер

(Төңүзү. Эгези 1-ги арында).

кижилерни улаштыр ажилдадыр ужурулуг. Ындыг негелдени тургускаш, тайылбыр кылыңар — деп, Шолбан Кара-оол дааскан. Бис бичии республика иштинде шупту таныжар, билчир бис, кымның шынап-ла ажилдавайн турарын база билир бис. 2908 столовая, кафе ажилчынары үениң негелдези-биле ажилдың чаа, өске хевирлерин өөренин, өске хоорайларда дег чаа технологияларже шилчириин сүмелечер — деп, ол чугаалаан.

КЫЗЫЛ ХООРАЙ

Мэр Карим Сагаан-оолдун илеткелинден алырга, хоорай чагыргазы бар-ла күштерни мөөңөп тургаш, дүрген ачы-дузачедирер фондуну тургускан. 37 волонтерлар дузазы-биле 307 чединмес өг-бүлелерден уругларга школадан чемненир турган изигчеминиң орнунга аъш-чемни саткаш, чедирер.

Сайгарлыкчыларның төлөп турган үндүрүглерин Хоорай хуралы 2-ден 10 каттап эвээж-дирин көрүп турар. Хоорайда ажилдап турар 650 сайгарлыкчылар ол чиигелделерни алыр болза, Кызыл хоорайның бюджетти 20 млн. ажыг акшазын чидирер. Сайгарлыкчыларга аренда өртөөн 1 айдан 3 ай чедир хостаары база көрдүнген, түңнелинде, ийи дугаар кварталда бюджеттиң чидиргилери 9 млн. акша болур.

Социал төпче кудумчуга тояп чораан 69 хамаатыны эккелген. Изиг чем-биле хүнде 3 каттап чемгерип турар, туберкулез

болгаш халдавырлыг аарыглар хынаар анализтерни алган, 19 кижик доктаамал чурттаар орансава чок бооп турар, 44 кижини төрелдеринге эгиткен.

ӨӨРЕДИЛГЕ ЯАМЫЗЫ

Бо хүнден эгелээш, «Тува 24» болгаш ОТР тыва телеканалдарга өөреникчилерге дуза кылдыр телешкола кичээлдерин ажиттынар. 2500 планшetterни школаларга үлээш, электронуг библиотека аждарын сайыт Татьяна Санчаа илеткээ. 9-ку классчылар бо чылын чүгле 2 шыналда дужаар — орус дыл болгаш математика. 11 класстарда өскерилге чок деп сайыт илеткээ.

Шолбан Кара-оол даргаларга сагындырганы болза — Конституция езугаар өөренип алыры кандыг-даа шаптараазын чок болур ужурулуг, чүгле шыырак биллиг анык өскөн чуртун сайзырадып шыдаар, ынчангаш чеже-даа коронавирус шаптык кадып, берге үе келген-даа болза, кол-ла чүве ажы-төлдүң өөредилгезин үспейн, биллиглер чедип алгаш, дээди өөредилгени болгаш мергежилди чедип алыры дээр-ле — бистиң кылыр ужурулуг хүлээлгевис-тир.

ИХЯ-ДА

Арага ижип алгаш, эзирик чораан таварылгада, кем-херек үүлгедиишкinnerи эвээжээр. Ынчалза-даа эрткен неделяда 48 кем-херек үүлгедиишкinnerи болган. Улуг-Хем кожуунга аңнап чорааш, арага ишкен кижилер аткылаш-

кан. 3 аар кем-херек база-ла араганың хайы-биле болган, ооң түңнелинде Бажың-Алаак суурга бир кижик чок болган.

Мал оорунга хамаарыштыр, 30 аът читкеш, тывылган. Бүдүү арага садып-саарар чорукка удур 32 хыналданы полиция чоруткан. Кызыл-Мажалык суурга 15 харлыг өөреникчи 1600 шил арага чүдүрген автомашина мунуп чорааш, туттурган. 3 назы чептээ кижилерниң кем-херек кылганы илерээр: наркотиктиг бүдүмелдер, арага садып, шынылга чок автомашина мунганы база мал оорлааны дээш туттурганнар.

КОЖУУННАРДА

Барыын-Хемчик. Аныяк удуртукчуларның шудургу ажилдап турарын Чазак Баштыңы демдеглээш, коронавирустан аңгыда, кем-херек үүлгедиишкinnerинге удур хемчеглерни холдан салбайн, рейдилерни, хыналдаларны уламчылаарын сагындырган.

Бай-Тайга. Мал оолдаашкыны болгаш халас үрезин үлээр-биле ажилды Чазак Баштыңы сонуургаан. 121 хуу сайгарлыкчы бар, амдыызында 4 парикмахерская болгаш столовая, кафелер ажылын соксаткан, 21 сайгарлыкчы ажылын уламчылап турар.

Таңды. Мал оолдаашкыны адакталып турар. Дуза чедирер-биле 106 өг-бүлени чизелээш, хайгааралда алган. Нарын байдал чок, билдиришкinner кирбээнде аъш-чемни амдыызында үлевейн турар.

ТОЖУДА

Улуг-Хемниң дожу эрээнинден, кышкы кежиг дуглатынган. Аргыжылганы хеме таварыштыр чорудуп турар. Кожуун чагыргазы хеме-биле аргыжылганы база постуну тургускан. Эртип турар чүктү арага холумактыг бүдүмелдер эрттирбези-биле хынап турар. Ырбан сумузу долу изоляцияда хевээр, аарыг кижилерниң байдалы ол-ла хевээр, аарыг өөскүвээр. Кожуун девискээринде 58 садыгның 36-зы санитарлыг негелдени сагывышаан, ажилдап турар.

Тоора-Хем суурнуң чанында 2 өрттү өжүрген. «Бот-изоляция үезинде чон чурум чок бооп турар, аргаже үнүүшкүннер, бүдүү балыктап

турар кижилер саны көвүдээр» — деп, чагырыкчы илеткээ.

Кызыл хоорайдан кожуунга гуманитарлыг дуза кылдыр 400 муң ажыг акшага саткан 5 тон-

на аъш-чем болгаш арыг-силиг тудар бүдүмелдерни дуза чедирер-биле деткикчилер чыгаш чоруткан. Ук дузаны кожуун чагыргазы Сыстыг-Хем, Ий, Адыр-Кежигниң чонунга дамчыдары-биле чорудуп, үлөп эгелээр.

СУД ПРИСТАВТАРЫ КЭЭР БЕ, КЕЛБЕС БЕ?

Бот-изоляция үезинде Россияның Чазаның үндүрген шиитпири-биле, кандыг-даа пеняларны, торгоалдарны, төлевирлерни саадатканы дээш, немелде хуу акша тыртарын хоруп каан. Ынчалза-даа, кандыг дүрүм-биле Тывада суд приставтары өре тыртарын уламчылавышаан — деп айтырыглар солунуң номчукчуларындан кээп турар.

Хары алыры-биле, эрткен пятницада апрель 17-де, Республиканың суд приставтарының хары-салгалыг секретары Аяс-оол Монгуш-биле телефон таварыштыр харылзажыры-

выска, амдыызында тода хары чок, чүге дизе 30% ажилчынарны чандырган дээрзин ол тайылбырлааш, график езугаар өре тыртар ажилдар уламчылавышаан деп бадыткады.

Айтырыгны суд приставтарындан дорт айтырар дээр болза, бо телефон дугаарларынче долгап болур:

Кызылда: 2-24-07, 8-9133412934

Кызыл кожуун: 9-18-77

Каа-Хем кожуун: 9-27-72

Бии-Хем кожуун: 2-12-41, 8-9133413034

Таңды кожуун: 2-12-14

Тес-Хем болгаш Эрзин кожууннар: 2-12-29

Чеди-Хөл кожуун: 2-22-90

Улуг-Хем, Чаа-Хол: 2-16-85, 8-9133413417

Чөөн-Хемчик, Сүт-Хөл: 2-13-31

Барыын-Хемчик: 2-14-54, 8-9133413534

Бай-Тайга: 2-10-70, 8-9133412434

Өвүр кожуун: 2-12-55, 8-9133413634

Мөңгүн-Тайга: 1-22-99, 8-9133413834

Тожу кожуун: 2-12-63, 8-9133413934

Тере-Хөл кожуун: 8-9235401988

Кызылда болгаш Кызыл кожуунда административтиг штрафтар айтырар дугаарлар: 2-10-23, 3-18-76, 8-9133412534

ТЫВАДА ЧАСКЫ ХОВУ АЖЫЛДАРЫНГА БЕЛЕТКЕЛ ЭГЕЛЭЭН

Республикага 2020 чылда 14,8 муң тонна тараа, 25,5 муң тонна картофель база 3,2 муң тонна ногаа аймаан 41,5 муң га шөлге тарыыры планнаттынган.

Ооң 12,8 муң газынга тараа культураларын: 9,8 муңга шөлге аъш-чемге ажылгаар тарааны, 2,0 муң газынга мал чиир тарааны, 1,0 муң газынга үрезинге ажылгаар тарааны тарыыр. А 28,0 муңга шөлдү мал чиир культураларга аңгылаан.

Тарылга ажилдарын чорударына 5,5 муң тонна үрезиннер херек. Ол дээрже 1,8 муң тонна тараа аймааның база 3,6 муң тонна мал чиир тараа үрезиннери-дир.

Республиканың чер ажилдыг 101 ажил-агыйларына ам-даа немей үрезин херек. Ынчангаш Красноярск, Алтай крайлар база Хакас Республиканың тараажыларындан 2,1 муң тонна үрезинни садып алыры-биле, 52,6 млн. рубль түңге керээлерни чарган. Амгы үеде үрезинни кири сөөртүр ажилдар эгелээр.

2020 чылдың часкы хову ажилдарын организаастары-биле, үнүш ажил-агыйын деткир кылдыр 46,74 млн. рубльди тускайлаан. Ооң 12,11 млн. рублин (26 %) ажил-агыйларже хувааган.

Таңды кожуунда хуу сайгарлыкчы Санников М.А.-ның ажил-агыйына 118,5 тонна: 75 тонна тараа база 43,5 тонна мал чиир тарааны эки шынарлыг үрезинни садып алырына 2,2 млн. рубльдиң деткимчезин көргүзөр. Ооң 70 %-зу эгидилгелиг.

11 кожуундан 39 ажил-агыйлар субсидияны алыр. Бай-Тайгадан — 2, Барыын-Хемчиктен — 3, Чөөн-Хемчиктен — 8, Сүт-Хөлден — 3, Чаа-Хөлден — 3, Улуг-Хемден — 6, Чеди-Хөлден — 1, Таңдыдан — 3, Каа-Хемден — 2, Бии-Хемден — 3, Кызыл кожуундан — 5 ажил-агый.

Апрельдин 10-га чедир 33,4 млн. рубль түңге (71,5 %) акшаландырышкын кирген.

Республиканың чурттакчы чонунуң ногаа аймаанга хереглелин хандырар дизе, амгы үеде бар 0,3 муңга шөлдү, 3,1 муңга чедир улгаттырар херек.

Республиканың 124 көдээ суурларында 62800 өреге бар, оларның 63,3 хуузу огородту тарып турар. 963 км узун

349 арыктар, 789 кудуктар бар. Кудуктарның 743-ү ажилдап турар. Оон аңгыда, 22114 хол-биле базар кудуктар бары демдеглеттинген.

Көдээ ажил-агый яамызы «Россельхозцентр»-биле кады көдээниң чурттакчы чонунга тарадыр «борщка херек» 10 кол ногаалар үрезиннерин чыып, хаптап эгелээр.

Оон аңгыда, ТР-ниң Күш-ажыл яамызының учедунда турар республикадан хөй ажы-төлдүг, чединмес, социал чедимче чок өг-бүлелерни «борщка херек ногаалар» үрезиннери-биле хандыраарын ам-даа калбартыр деп шиитпир хүлээп алдынган.

Камнаттынган акша-хереңги-биле 1340 өг-бүлөгө ногааларның 1744 кезээр немей садып, ниитизи-биле 3084 өг-бүлени хаара тудар сорулга салдынган.

Бистиң корр.

РОССИЯДА, ДАШТЫКЫ ЧУРТТАРДА- ДАА ЧУРУМ ШЫҢГЫ

Ася Түлүш

Даштыкы чурттарда чаңгыс чер-чурттууларывыс боттарының социал четкиде арыннарында карантин үезин мынчаар бижип турар:

Тайваньда тыва студент Севил Хомушкунуң апрель 19-та демделгели. Тайваньның Чазар коронавируска удур хемчеглерни ап-ла турар. Карантин үезинде бажыңдан үнүп, кудумчу кезиир болза, торгоар (бир миллион рубльга чедир). Бо аарыг нептерээр-ле, масканы болгаш камгалал хептерни кедип чоруурун негей берген.

Турция. Стамбулда суббота, улуг-хүнде кудумчу үнүп болза, 25000 рубльга торгоар (2500 лира). Турцияда аарыг улустуң саны 82 муң ашкан, чок болган улус база хей. Март 11-де коронавирустуң бир дугаар кижилереттинген. Бо чуртта аарыг дыка нептереп турар, чонну бажыңнарындан үнмөс кылдыр чурумну шыңгыраткан.

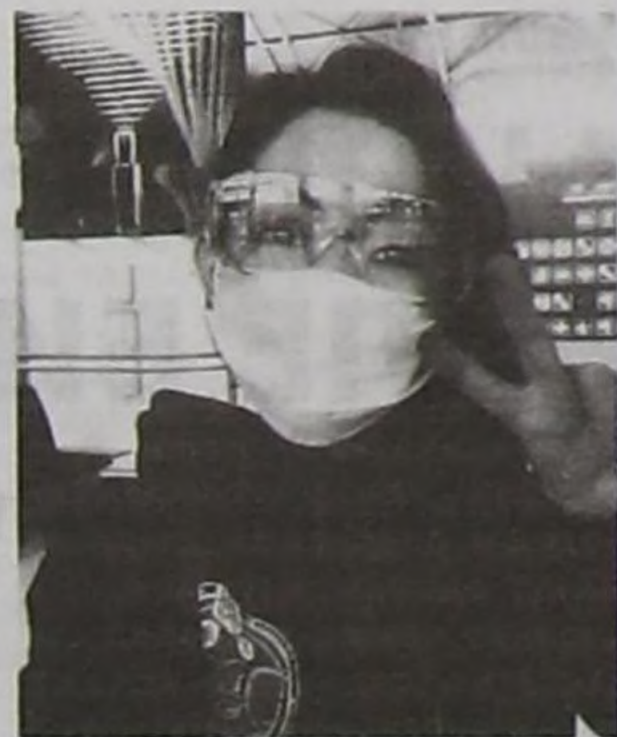
Индияда карантинни май 3-ке чедир узадып каан. Бажыңнарындан үнмейн турар, ку-

думчулар шыпшың. Эртегиниң 8-тен 11 шакка чедир садыглан-нып үнүрүн чөпшээрел каан. Аш-чем садып алгаш, дүрген-не дедир чанар. Чүгө бо үеде улус хей болур, садыглан-нып дээш үнүп кээрлер. Апрель 14-тен эгелеп чай дүшкен, кушкаштар мыжыражы берген, долгандыр көөргө, чаражы кончуг... — деп, Дхарамсалада тыва студент Азита бодунуң хууда арнында Индия дугайында үргүлчү бижип турар.

Кыдатта тыва студент Сергектин апрель 18-те бижээни, март 2-нин хунунде онлайн дамчыштыр өөренип эгелзэн бис, бүгү Кыдатта. Чамдык универ-

ситеттер февраль 24-тен тура эгелей берген. Чогум даштыкы чурттардан келген студентилерни университет девискээринден ам-даа үндүрбейн турар, хоорайда ажил-иш хайлып келген. Ийи хонук бурунгаар айтырып алгаш, девискээр даштынче херектиг үнүп чордум. Шупту садыглар, кафелер ажилдай берген чорду. Кайда-даа үнөр-кирер эжик аксында улустуң температуразын хынап, ат-сывын бижип ап турар.

Моолда Сянгел тывазы Кана Донгактын апрель 19-та дыңнатканы-биле, Моолда коронавирустан аараан 32 кижилер бар, 1 француз, Турциядан келген 3 кижилер, 28-зи моолдар, болар шуп-

ту даштыкы чурттардан келген болуп турар. Оларның аразында 28 кижилер Москвадан келген. Эмнеткеш сегий берген 7 кижилер бежи моол, 2 кижилер Турциядан. Моолдуң чурттакчыларындан аараан кижилер чок, кайда-даа шыңгыс чурумну сагып турар.

Маңаа немей Тываны алгаш көөр болза, карантин үезинде кудумчуга аай-дедир шуужарывыс дендей берген. Найысылалда чамдык улустуң кортпас деп чүвезин, бичии уругларын эдертип алган, дүште-даа чок кылаш-тажып чоруур. Бо хире берге хамчыкты эртир, бажыңдан үнмейн олурзун дээрге, тоомчага албайн турары элдептиг. А кожууннарның социал четкилерде бижиктерин номчуп олурарга, чамдыктары арагалап халчып турар, херекке албас дээн. Үстүнде бижээним, даштыкы чурттарда ышкыш торгоар эгелезе канчаарыл, боданганы дээр-дир-ле.

ИВЛ аппараттарын Улан-Удэде септеп турар

Өкпе орнунга тынар ИВЛ аппараттары аар өртектег болгаш, үрелирге бүдүрүкчү бадырар өртээ аар болгаш орук ырак. Дүшкүрлүг үеде аарыг кижилерни дуза чок арттырбазы-биле, Улан-Удэнің Приборостроительный заводунда чаа мергелжил ажыттыглан.

Даштыкы нарын ИВЛ аппараттарын септеп эгелзэн. Үндүр бижиттинген 15 аппараттың 10-ун инженер ажилдаар кылдыр халас септээш, эмнелгелерге эгиткен. Бир аппараттың өртээ чаңгыс эвес миллион акша. Хуу бүдүрүлгө ону септээн болза, ажилының өртээ аппараттың өртээниң 10%-зу болур, а бис халас септеп тур бис, чонга эки болзун дээш — деп, инженерлер журналистерге чугаалаан.

Ада-чурттуң Улуг дайынынга киришкен тывалар дугайында тыва дылда бижиттинген баштайгы документалдыг «Эки турачылар мурнуку одуругда» деп тоожу 1970 чылда үнген.

Чогаалдың аннотациясында бижээни-биле: «Номда аныяк журналист Оюн Кодур-оолдуң дөрт чыл дургузунда истеп, сураглап чорааш тыпканы, дайын кижикчилериниң сактышкыннары, чуруктары кирген... Маргылдаалыг фактыларны тодарадырда, автор оларны архив документиленге бүрүн үндөзүлзөн. Ооң-биле кады автор ук чогаалды бижирде, моон мурнунда бүгүдег билдингир турган фактыларны катаптавазын оралдашкан».

Оруунга ында-хаа таваржып турган машиналар дозуп, чамдык черлерге чадаг чедип, Тываны эргий кезээш, ужуражып четтигипкен кижилериниң солун чугааларын, каяа-даа парлаттынмаан материалдарны, чуруктарны, сактышкыннары, чагааларны журналист бо номунда кириген. Кайгамчык улуг ажилдың түннелинде, тыва дылда бижиттинген бо чогаалдың номчукчуларга чет-

пейн, хоругдалга таварышканы хомуданчыг. Ном үш улуг эгелиг «Тываны эргий», «Төрзөн чурт дээш», «Ырак-узак үнүүшкүннер» болгаш ол эгелериниң иштинде улуг-биче хемчээлдиг элзэн каш кезектерден тургустунган.

«Төрзөн чурт дээш» ийиги эгениң «Аът кырынга бир ай ажыр» деп кеззэнден каш одуруг: «1967 чылдың чазы-нында тыва эки турачыларның дайынчы херектерин истеп-сураглап, Москва чоогунда Подольск хоорайга четкеш келдим. Ында ССРЭ-нің Камгалал яамызының архиви бар. Ынаар баарының мурнунда Тывада чурттап, ажилдап турар 30 шаа эки турачылар-биле хөөрежи четтигипкен мен. Оларның сактышкыннары кончуг үнелиг, ынчалза-даа чамдык кол-кол фактылар уттурдурган болур ийикле, азы өскертине берген апар таварылгалар хей. Ынчангаш ниити дүрүм езугаар

ХОРУГДАТКАН НОМНУҢ 50-ГИ ЧАЗЫ

эки турачыларның сактышкыннарын үнелеп көрбүшаан, оларның дайынчы амыдыралын көргүзүрде, төөгүнүң документилен кол өзек кылдым...» дээн демделгели бар.

Моон мурнунда эгеде эки турачыларывысы Белоруссияның Снегиревка суурунга чедирип каан болгай бис. Ам оларның оон ыңайгы оруун эдерээли.

Уйгу-дыжын харамнанмайн, улуг чурттуң хоорайларын кезип, каш чыл дургузунда тыва эки турачыларның изин эдерип, оларны билер чораан ийичангыс кижилерни дилеп чорааш ужуражып, билип алган чүүлдерин хоругдаткан бо номунда журналист бижип каан.

«Ырак-узак үнүүшкүннер» деп үшкү эгеден «База катап саян ажыр» бо кезекте бижип турары: «1968-1969 чылдарда Москваже ийи удаа чорааш келдим. Баштайгы үнүүшкүннүң орулгазы — тыва эки турачы отрядтың командири капитан Кечил-оолдуң дайын үезинде фронтуга кылып чораан хундемделгелдерин тывары болгаш тываларның чораан полугунуң, дивизиязының, аъттыг шериг каттыжышкынының командирлеринге ужуражыры...».

Оюн Тармаевичиниң билип алганы-биле: «1945 чылдың баштайгы чартында капитан Кечил-оол фронтуга кылып чораан хундемделгелдерин

бодунуң штаб-биле харылзаачызы чораан Седен-оолга берип каан. Хун демделгелдерин номчааш, дедир эгидип бээр деп турда, 1945 чылдың июнь 10-да капитан Кечил-оол өлгөн... Чер чоруур апаргаш, Седен-оол ону Москва хоорайда бир таныжының бажыңыга каапкан болган...».

Хун демделгелдериниң оон ыңайгы салымының дугайында истелгезин (ужурашкан улугуңуң-ат-фамилиязын, чедип чораан хоорайларын, кудумчуларын, кирген бажыңнарының дугаарын) журналист бо номунда тодаргай кириген.

Номнуң төнчүзүнде Оюн Тармаевичиниң сөөлгү сөстери мындыг: «Бир эвес менден «Бо номну бижирде, кайы эге силерниң эң хей үеңерни эжелзенил?» деп айтырар болза, боданмай-даа «Ада-чурттуң Улуг дайынынга чораан тываларның ат-сывын тодарадып тывары» деп харылаар мен. Ол шын. Чүге дээрге ону тодарадыры нарын болгаш берге. Архив документилен болгаш ам бистиң аравыста чурттап чоруур эки турачыларның сактышкыннары идегелдиг өңнүктөр дег, ынчалза-даа боларның кайызы-даа дайынга чораан тываларның санын тодарадып шыдаас болган... Ада-чурттуң Улуг дайынынга кирип чораан фронтчуларның

дайынчы намдарында билдинмес айтырыглар ам-даа арбын болган ужурунда, оларның дугайында документалдыг тоожумну төнгөн деп шыдаас-тыр мен» (1965-1969 чч. Кызыл — Москва — Ровно — Кызыл).

5000 кезектиг парлаттынган бо ном ховар чуруктарлыг болгаш 90 арынныг. Кандыг чылдагаанның ужурундан номчукчуларга четпейн, узут-каттына бергени билдинмес. Авторга кайы хире улуг согушкун болганын бодаарга дыка берге. Номну узуткаар хире ында бичии-даа сезинчиг одуруглар чогуң эскерип болур. Эки турачылар дугайында тыва дылда баштайгы документалдыг чогаалывыс салымы мындыг. Журналист авторнуң болгаш бо чогаалдың дугайында «билдинмес айтырыглар ам-даа арбын болгаш, тоожумну төнгөн деп шыдаас мен» — деп, Оюн Кодур-оолдуң эпилотта сөөлгү сөстери-биле 50 чыл бурунгаар, Улуг тиилелгениң 25 чылынга тураскаадып бижээн ховар талантылыг аныяк журналист хоругдаткан номундан каш одуругларны номчукчуларга бараалгаттывыс.

Зоя МОНГУШ,
А.С.Пушкин аттыг
библиотеканың тураскаал
номнар секторунда
библиограф.

"Шын" солуннуң 95 чылынга

ЧАЛБАК ЧОНГА БАРААН БОЛУП, ШААМ-БИЛЕ БИЖИП ЧОР МЕН...

(Бораш Ондарның шүлүктеринин номчулгасы)

Ажыл-ишке харам чокка төккөн дерим,
Амыдырал алгап мактаан шүлүктерим.
Катаптавас чуртталгамның эрткен оруу,
Каш-даа чылда салгал дамчып чоруур болзун.

Бораш ОНДАР

Сураглыг тыва журналист, бижикчи, шүлүкчү, Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажылдакчызы, Россияның Журналистер база Тываның Чогаалчылар эвилелдеринин кижигүнү, Сүт-Хөл кожуунун хүндүлүг хамаатызы, өске-даа хөй-хөй шаңналдарның эдилекчизи Ондар Бораш Серемаевич бо хуннерде 80 ажыг харны оранчок ажыр баскан, аравыста ажыл-ижин шуудадып, аратчонун бодунуң салым-чаяны-биле алгап, мактап, төөгүп чоруур. Ол амгы үеде Суг-Аксы суурда Чогаалчылар кудумчузунда чурттап, чогаал ажылын уламчылап турар.

Оон чогаадкчы ажылының дугайында О. Сувакпит, Е. Танова, С. Хертеккыска үнелелдерни аңгы-аңгы чылдарда парлалгага чырыткылааннар. Бораш Серемаевичинин номнарының эге сөзүн бижип, редакторлап үндүреринге база бот-намдарын тургузарына улуг үлүг-хууну шүлүкчү Н.Ш. Куулар кирип чоруур. Ынчанга хоочун шүлүкчүвүстүн ажылчын оруу-биле таныжаалыңар.

Ондар Бораш Серемаевич 1936 чылдың октябрь 20-де Сүт-Хөл кожуунун Алдан-Маадыр сумузунун Алаш-Аксынга ядыы өг-бүлениң эң хеймер оглу болуп, чырык черге төрүттүнген. Авазының аа судун амзап көрбейн чыдырдала, төрзэн иези амызындан чарылган. Үш кижиги холу дамчып, азырандыга өскөн бичии оол өскүзүңгө чалынмай, Алдан-Маадыр эге школазынга үжүк-бижикти шору билер кылдыр өөренип алкан.

Өөредилгезин эге школадан ыңай уламчылаар арга чок болганы-биле, «Алдан-Маадыр» колхозунга ада-иезинин хоюн кадарып, күш-ажылчы намдарын эгелзэн. 1950 чылдан бээр Бораш Ондар сеткилдин кыйгызы-биле республика солуннары «Шын», «Тувинская правда», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» база тыва радио, телевидениениң штаттан дашкаар доктаамал корреспондентизи болуп, чогаадкчы ёзу-биле ажылдап келген. Ол ышкаш кожууннар солуннары-биле база харылзаазын черле үспзэн.

1973 чылда оон «Элдеп кожа» деп шүлүү «Тываның аныяктары» солунга парлатынган. Оон чоорту чогаал ажылынга хөнгүлүп, шүлүктөр, шүлүктээн тывыздыктар, ажыг дустуг шоодуглар номнарын номчукчуларга сөңззэн. Оон чогаалдары бодунуу-биле бир тускай, амыдыралдан

укталган, көдээ тыва кижинин сеткил-сагыжын чедимчелиг илереткени-биле онзагай. Авторнун баштайгы «Хая чугу» деп ному 1999 чылда чырык көргөн. Оон соон дарый чогаалчының «Тыппазы чок тывыздыктарым» (2001), «Хаадаңмаа» (2006), «Күзээл, чүрээм» (2011), «Сени бодап» (2011), «Сүүзүннүг шүлүктерим, ужурулуг угаадыгларым, шоңнап кааптар шоодугларым» (2016) деп чыындылары удаа-дараа үнгүлзэн. Бораш Серемаевич Тыва Республиканың «Күш-ажылчы шылгалар дээш» деп медалының эдилекчизи.

Шүлүкчүнүн хөй санныг шүлүктеринден оон сөзүңгө бижзэн «Сөглекседим» деп ырны Тывада билбес кижиги ховар боор:

Сени көргөн санимда-ла
Сеткил-чүрээм хөлзөй
бээр-дир.
Чүгө ындыын билбес-тир
мен.
Чүгө бодун эскерип көр.

Ынакшылдың чылыг сөзүн
Ынаам сөңз сөглек чадап,
Эрз көрүп чоруурумну
Эскерип көр, уяранчыын.

Хүлүмзүрзэн шырай-арның
Күзөл хандыр топтап көрүп,
Бүтпейн чоруур ынакшылым
Бүдүү сөңз сөглекседим.

Көдээ амыдыралды төк кээп дүжүп төрүттүнгенинден бээр сезен артты ашкыже, бодунуң кежинге билип, чуртталганың аак-кээгин көргөн чогаалчының шүлүктери дендии амыдыралчы. Бораш Ондарның черчуртунга, чонунга тураскааткан чогаалдарын бо чүүлге чырыдып, демдеглевес арга-выс чок болду. Оон үндүргени номнарында тураскаадыг шүлүктөринин колдааны Бораш Серемаевичинин укызыгуурун, төрөл-дөргүлүнүн, кады чурттаан чонунуң төөгүзүн эки билирин, аңаа чоргаарланып чоруурун херечилеп турар. Шүлүкчүнүн шүлүктөрин номчуп олурага, оон бот-намдары, хүрээлели каракка ала-чайгаар чуруттунуп келир. Тураскаадыг шүлүктөр хөй кезинде «Күзээл, чүрээм» деп чыындыда колдап кирип турар. Номчукчуга билдингир болуру-биле ук шүлүктөрин чыынды аайы-биле көргүзерин оралдаштывыс.

«Хая чугу» деп чыындыда (1999) «Хөвөң чечээ», «Утпайн чор мен, Доржима», «Авам ышкаш кижиги-ле чок», «Каастап чоруур», «Башкым» база «Бодай бээр сен» деп тураскаадыг шүлүктөр кирген. Чогаалчының бот-намдары-биле таныжып

тура, оон ылбың чаш турдала иезинден чарылганын демдеглзэн-не болгай бис. Авазынга эргеленген одуруглары аас чогаалынга чоок тургуз-биле бижиттинген боорда, уян, чымчак.

Черим шуглаан хөзүңү дөг,
Чемгерикчи чүве-ле чок.
Ишти хөңнүн мөңз сөглээр
Ием ышкаш кижиги-ле чок.

Аяннарны шыва берген
Айыраң каас чечек ышкаш,
Аксы-сөзү шынныг, чөптүг
Авам ышкаш кижиги-ле чок.

Ачазының овор-хевири дөрттзэн одуругда каксы-даа бол көстү кааптар:

Хөрек-чүрээ көвүдзэнде,
Көк баштыг мээң ачам
Көржөң одун чүшкүргүлөп,
Хөөмейин салып орап.

Бораш Ондарның чогаадкчы ажылы кол нуруузуңда аас чогаалдан укталган, дылы чончу, шүлүктөри ала-чайгаар улустун ыры сагындырар. Көдээ амыдыралды бодунуң беш салаазы дег билиринден оон шүлүктөринин хөй кезии тураскаадыг шүлүктөр бооп турар. Ол бүгү анаа тава-рылга эвес. Ук хевирге чогаал бижири кижинин амыдырал-чуртталгазы төрзэн черинин, чонунуң, оон төөгүзүнүн чарылбас кезии кылдыр дуңзаалаттынганындан уран чогаал төрүттүнер. Ындыг утка-бодал сиңген шүлүктөр «Күзээл, чүрээм» (2011) деп чыындыда онзагай илереттинген.

Шүлүктөринин аттарын безин чүгүртү номчуп көөрүвүске, чаңгыс чер-чурттугларынга хүндүткел, чавыс мөгейиг тодаргай көстүп кээр: «Төөгүлүг төрөл чонум», «Экер-оолга», «Чаңгыс аалдың оолдары бис», «Уйгур Ондар уксаазы сен», «Сүт-Хөл херээ», «Өнер эмчи», «Сүт-Хөл кызы», «Идегелдиг шагдаа-дыр сен», «Хевирлекчи башкы кижиги», «Чаа орук», «Алдар-ады алдын хүн дег», «Тулган шевир Сарыгларны», «Тывам кызы», «Үш фамилия эргип», «Чазык, чараш уруг-даа сен», «Мөгө күштүг ава-дыр сен», «Санчыт оглу», «Тунгус өңнүүмгө», «Шүлүкчүнүн чагыс-сөзү», «Шагбан-Терек», «Херээ

өйүп сактып чоруур», «Күжүр авам сактырымга», «Алдын холдуг Урана», «Шамчыкайга». Ук чыындыны ажиткан «Төөгүлүг төрөл чонум» деп шүлүктүн эге дөрт одуруун алырга-ла, салгалдар аразында харылзааны көргүскени тодаргай апаар:

Алдан-маадыр өгбелерниң
Акы-дуңма салгалдары,
Төрзэн черин ээлеп чурттаан
Төөгүзү бай чонум болгай...

«Сени бодап» (2011) деп ном «Күзээл, чүрээм» деп чыындының уланчызы болганда, тураскаадыг шүлүктөр база оон кол ооргазын тургускан: «Бажыңым», «Мээң тыным кам-галап каар», «Мээң авам», «Хай-ыралдыг школа бо», «Арат малчын Доортай уруу», «Шын-на» солун», «Арат оглу Чадаалай», «Чаңгыс аалдың оолдары бис», «Ондарларым», «Сагыштарда дириг хевээр», «Айлаанага», «Тодуг-догаа Доора малчын».

«Сүүзүннүг шүлүктерим, ужурулуг угаадыгларым, шоңнап кааптар шоодугларым» (2016) деп чыынды тургузуунуң аайы-биле онзагайланып турар-даа болза, тураскаадыг шүлүктөр ында база кирген: «Далай-Лама башкывыска йөрээл», «Угбавыска», «Муңчу малчын Буян Ондар», «Алдын хүн дег ава-дыр сен», «Ачылыг-ла эмчи-дир сен», «Алдарлыг ат алган-даа сен», «Айлаңга». Чүдүкчү кижинин өмүнээзинден XIV Чырыткылыг Далай-Лама Башкының Тывага келгенин тураскааткан одуруглар ала-чайгаар саазынче шүлүк болуп илерээни тодаргай:

...Тыва, тибет ийи чоннун
Тыны, хини тудуш болгаш,
Дагыг Тыва хөгжүзүн дээш,
Дагып-ла каан
Далай-Башкы...

Тыва кижинин ханында сиңген хүндүлээчел чоруун «Угбавыска» деп тураскаадыг шүлүкүнде автор бөдүүн одуругларда илереткен:

...Өөңгө кирген аалчыларны
Өрү дөргө чалай каапкаш,
Шайын кудуп хүндүлей бээр
Чаагай чаңныг Шалдаак
угбай...

Салгалдарның аразында күш-ажылчы харылзаалары уттундурбаанын, харын-даа уламчылап турарын дараазында шүлүктүн үзүндүзү чиге дамчыдып турар:

...Өгбелерниң хонаштарын
Өшкү-хою өдекшиткен,
Мурнакчы дзэн экер-эрес
Муңчу малчын Буян Ондар...

Тываның Күчүтен мөгези Аяс Монгуштун иези Кара-Бызаа Бырлаймаа уруу Монгуштун овор-хевири шүлүккө тургузуп тура, ону чечен-мерген көргүскен одуруглар күштүг болгаш чараш:

...Хорум-даштыг сыннар
кырлап,

Хомус ойнап, ырлап чордун.
Чаңгыланган сззң үнүн
Чалымнарда сиңип калган...

Тыва Республиканың улустун эмчизи, кардиолог Надежда Соскур-ооловна Ооржакка тураскааткан шүлүктө оон мергежилниң онзагайын каш одуруг-биле шүлүкчү илередип шыдаан:

...Кандыг-даа бол
кижилерниң
Шимчедикчи мотору боор
Хайыралыг чүрээң «каңнаар»
Шинчилекчи эмчи-дир сен...

Ажыл-иштиң төлөптиг кижилерин чуруп тура, чогаалчының тургускан одуруглары бөдүүн, чонга чоок. Чижек кылдыр «Алдарлыг ат алган-даа сен» деп эрге-чагырга органның хоочуну Макар Бавук оглу Донгакка тураскааткан шүлүктүн одуругларын номчуп көрээлиңер:

...«Алдар-Маадыр»
совхозунуң
Ажыл-ижин экижиткеш,
Төрзэн черин, төрөл чонун
Төөгүге алдаржыттын...

Шүлүктен алдынган дөрт одуругдан безин алгаш көөрге, оон маадырының эрткен ажылчын оруу узун болганы тодаргай апаар. Дараазында «Айлаңга» деп шүлүктүн дөрт одуруу-биле таныжарывыска-ла кайы мергежилдин кижизи деп чүүл билдине бээр:

...Журналистиң нарын ижин
Ужурун кири биле берген
Маңзыр уруу Айлаң Монгуш
Парлалгага бердинген-даа...

Ниитизи-биле түңнөп чугаалаарга, Бораш Ондарның шүлүк чогаалының кол онзагайы – тураскаадыг шүлүктөр. Оларда автор бүгү амыдыралын, хүрээлелин, сагыш өйгөн бодалдарын, сеткил өөрткен чедишкенин бодунуң чугаалааны дег, «чалбак чонга бараан болуп, шаам-биле бижип чор мен...» деп кыйгы-биле чедирип чоруур. Бораш Ондарның номчукчулары, оон салым-чаянының мөгейикчилери бар деп чүүл чигзиниг чок. Аңаа бадыткал кылдыр шүлүкчүнүн чогаалындан бо үзүндүнү киризе артык эвес:

«Солуннарга чүүлдер
бижиур,
Чогаалдарны база бижиур
Шору кижиги чурттап чор»
деп,
Чонум-хөйүм чугаалажыр...»
Радион ДОНГАК,
чогаал шинчилекчизи.

2019 чылдың сентябрь айда Тыва Республиканың Дээди Хуралының соңгулдазы болур бетинде Тываның Чазааның Даргазы Ш.В. Кара-оол, Дээди Хуралдың депутаттарына кандидаттар-биле Чаа-Хөл кожуунунуң культура одаанга ужуражып турган үези чүве.

Кожуунунуң болгаш Чаа-Хөл сумузунуң Херээженнер чөвүлелиниң идепкейлиг киржикчизи чораан "Чодураа" ясли садигинге 45 чыл иштинде кижизидикчи башкы болуп ажилдап чоруур Зоя Дажыевна Маады сөс алгаш, төп сумунуң кудумчуларының оңгар-чиңгилин, чадаг кижилерге халалыг бергезин, ол ышкаш хей чылдарда ажилдааш, "Күш-ажылдың хоочуну" деп атты албаанынга, хей-ниити ажилдарын бо хүннерге чедир кылып чорааш, Чазактың кандыг-даа шаңнал, макталдарына кирбээнинге сеткили хомудуп чугаалады.

Чазак Даргазы бо ийи айтырылгарга тодаргай харыыларны бээрин кожуун чагыргазының ажилдакчыларына сүмени берди. Ужуражылга адакталып турда, сөстү дилеп алгаш, ышактың эвээжеп келгени-биле хей сөс-даа чугаалавайн, сагышты дүвүредип чоруур санал киридим.

Бирээде: Терезинниң Узун-Бут деп черде ыяш-биле кылган суггат бугазының 1997 чылда өрттөнгени-биле, кончуг эки суггаттыг, дүжүттүг 4, 5, 6 дугаар шөлдерниң ажылгалап чок бооп турарын, суг адаанче кирген, суурлардан көшкен мал-маганныг хуу кижилерниң сизген кезер черлер тыппайн, Шагаан-Арыг, Ак-Туругдан бээр хилинчектенип турарын демдеглээш, ону кылырынга чижек санаашкыннар-биле алырга 4 миллион хире акшаландырышкын херегин дыңнадып, дузалап көөрүн диледим.

Ийиде: Эргиде турган Чаа-Хөл сумузун дүжүргөш, кожуун чагыргазының килдизи кылдыр кылып кааны чонга, сумуну удуртуп турар специалистерге таарымча чогуун, Чаа-Хөл сумузу деп адын катап тургузуп көөр аргазы кандыг боорун диледим.

Дараазында бир дугаар айтырым талазы-биле Шолбан Валерьевич "чөптүг" деп өөренип көргөш, чоннуң ужуражылга хуралына Көдээ ажил-агый яамызындан келген удуртукчуларга, ам болза сайыт апарган Айдың Дунга даалганы берди. Хурал соонда кожуунуң көдээ ажил-агый килдизинин эргелекчизи Кежик Александрович Салчак-биле кады Көдээ ажил-агый яамызының төлээзинге ужуражып, саналдың уг-шиин дугуржуп турган болгаш, ол сайытты дыка эки танып алган мен.

Терезин ховузунада ниитизи-биле суггаттыг ажиллап, ажиллавайн турар шөлдер 1228 гектар, ооң иштинде ажиллап турары – 559 гада хуу чон, араттар, Чазактың төлөвилелдеринин киржикчилери ында суланы, дүктүг арбайны, хей чылдың сизгенин (люцерна) тарып өстүрүп турарлар. Үстүнде демдеглээним "Узун Бутта" даг эдээнде кончуг берге чалым-хаяларны бузуп, казып тургаш, узуну = 267 метр, дооразы = 2 метр, бедии = 2 метр кедергей быжыг, суг

безин дамдылаваас 2 каът манза коьшпалар-биле кылган суггат бугазының унун, ол үеде чоннуң, күрүнениң өнчү-хөреңгизинге ийи-чаңгыс кижилерниң ээ-харысалга чок болганындан өрттөнгени-биле, 4, 5, 6 дугаар шөлдерде 679 гектар тараа болгаш мал чеминиң культура-лары кукуруза, рапс, турнепс өстүргөш, фермаларның инектеринге сенаж, силосту салып кылып турган шөлдер чоннуң мал кадарар черлери бооп турары харааданчыг. Үрбүн, эрги Чаа-Хөл, Кара-Талдың тараа, ногаа, сизген үнүп турган одар

шөлдериниң, мал одарларының, кызыгаарларының үлелгезиниң дугайында тодаргай шын тайылбыр ажилдарын чорудары күзөнчиг.

Ийи дугаар дилээм талазы-биле, Чазак Даргазы элээн тайылбырны бергеш, боттарының деңнелинге сайгарып көөрүн кожуунуң удуртукчуларга сүмеледи. Бо саналым талазы-биле Чаа-Хөл сумузу хариылап турар кожуунуң килдиз эргелекчизинге айтырыг, саналдар кирирге, чүгле кожуунуң чагырга даргазының чөлшээрели дамчыштыр чоннуң айтырыгларын шиитпирлээр ужурга таваржып, боттарының дорт айтышкын, доктаал үндүрери болдунмайн турар. Бир эвес суму чагырыкчызы боду дорт шиитпирлерни хүлээп

земче херээнге онаашкан эр ээлериң ажилдары оларның мойнунда астынган. Хөөкүй аваларының бичии чаштары кезээ мөңгедө адаларын көрбөс, чартык өскүстер бооп артарлары ол-дур. Карааның чаштары бүлдеңейнип чоруур төлдерниң салым-чолу, иениң, социал ажилдакчының хайгааралындан болуру негеттинип келир үелер турар.

1997 чылда "Кара-Тал" кооперативиниң удуртукчузу кылдыр ажилдап турумда, Чаа-Хөл (сумузу) Көдээ Совединиң даргазы турган Зоя Анатольевна Монгуш (ам бистиң аравыста чок) көдээ Советтин социал-политика талазы-биле оракакчызы кылдыр сүмелеп, чалаарга, чөлшээрешкен мен. Эң-не чымыштыг, хүн бүрүдө кижилер, өрегелер, албан черле-

циал амыдыралын долзуу-биле харылап деп чүве нарын айтырыг, чугаалаарга белен. Хүн бүрү суму, кожуун, республика чергелиг хуралдар, семинарлар, культура-массалыг оюн-тоглаа, бижиир чүүлдер мырыңай эңдерик. Социал-политика талазы-биле ажилдакчы деп кижилер ол хире берге айтырылгарга таваржып, ажилдап турар. Ынчангаш күрүне эрге-чагыргазы социал адырны бирги чергениң кылдыр көрүп, ону харылаар быжыг билиг-лиг, чон-биле ажилдап билир кадрларны чер-черде томуйлап турарының ужуру ында. Күрүнеге кижиден үнелиг чүве чок дилимзе, частырыг болбас боор.

Үште: Дээди Хуралдың депутатына кандидат турган Өнер Хүлерович Ондар Чаа-Хөлдүн

ЧАА-ХӨЛ СУМУЗУ ДЕП АДЫН КАТАП ТУРГУЗАРЫН ДИЛЕДИМ

девискээрлери муң-муң галары-биле ажылгалап, орулга чок, чыдыг, баларлыг суг хөөлбээнин адаанче бойдустан эгиттинмес өлүг агымынче киргени-биле, төрөөн черлеринден көшкен кижилер хомудуп, чазын ойт-

Суму чагырыкчызы боду дорт шиитпирлерни хүлээп алырга эптиг, ол дээш хары-саалганы боду хүлээнир ужурлуг.

сизген, кат-чимис ногаарарып турда, бир сактып, күзүн оран-делегейниң алаак-шөлдери, арга-эзимнери куураарып, оңуп турда, хайыралдыг черин бир бодап, ишти-хөңнү ийлеп, бүгү назынында карааның чаштарын оол, кыс дивейн, төп чорууру хомуданчыг.

Бо айтырыгны дыка үр чылдар иштинде көдүрүп келдим. Баштаар черлерден чоннуң тудуу кылдыр чарлап, шефтен организастан көөрүн-даа дилеп турдум. Ол ышкаш хуужудулганы баштайгы үе-чадазында чамдык кижилер алызында чер херек дээш, чон билбейн турда, 10-20 га чедир хуужудуп ап турганы-биле сизген шөлдеринин чедишпейн турарының бир кол чылдагааны ында боор деп, бодаар мен. Тываның Чазааның 1994 чылдың ноябрь 23-те № 508 бадылаттыг доктаалына үндөзилээш, Чаа-Хөл кожуунуң чагыргазының чер курлавырларының болгаш чер тургузуунуң комитетинин ол үеде даргазы турган Эдуард Маадыр-оолович Дыртык оларның "Чер үлүүнге эрге дугайында" херечилелинде санап үндүргени болза: 1 өреге 3 га сизген шөлү, мал одарына 31 га черни үлөп бээр деп ты-выскан херечилели, санаашкыннары кончуг чөптүг. Ынчалза-даа амгы үе-чадада, эрге-хоойлу айтырыглары хүн бүрү өскерлип турары-биле, Чаа-Хөл сумузуның болгаш өнчү чериниң килдистерин бо талазы-биле чонну чыып, сизген

алырга эптиг, ол дээш хары-салганы боду хүлээнир ужурлуг. Үнген, кирген чонунга-даа таарымчалыг-дыр. Тургускан чүүлүнүң харызын дораан билип алыр. Бир дарганы ажил-

ри-биле ажилдаар, бут кырында турар ажил чүве. Сандай, столга-даа хүнде олуруп алгаш, ажилдаары ховар. Саазын, документилен ажил шагының соонда бижиир, орай кезээге дээр парлап турдум.

Чижек кылдыр оларга: школаже баар, өөреникчинин бажыңында бүгү байдалы багай болза, номун, кыдыраажын, демир-үжүүн, идик-хевин, аш-чегин, корум-чурумун, ада-иезиниң ниити харысалгазын ботка хүлээнир. Ол өг-бүлениң чем хайындырар пажы, хөмүр-дажы, хымыжы, калгаа (ложка), балды, хүүрээ, одаар ыяжы, шакының иштинде даарта чиир хлеви, быдаа кылыры бар, чо-гун, бажың-балгаттың арыг-сили дээш баар чүве-ле болгай. Херек болза, бодуң аштакчы, одакчы, кижизидикчи башкы,

малчыннары-биле ужуражып кээп турган үезинде, бодум таламдан Чаа-Хөл суурнуң улуг-бичии чону чайгы изиг хүннерде серииттенип, эштип, агаарлап алыр дээш, машина-балгаттыг, аъттыг-чадаг 14 километрни хүн бүрү эртип, чыл санында хилинчектенип турарын көрүп турар болгаш, кожуунуң төвүнге "бассейни" чоокку 5, 10, 15 чылдар иштинде шиитпирлээр арга-шинээн көрүп көөрүн чагыг кылдыр киридим. Ө.Х. Ондар ооң мурнунда бир соңгулдага бистиң кожуунустан соңгудуп алгаш, 40 чыл иштинде чадап каан культура тудуу дээш туржуп, дузаны көргүскенин чон билир, ынчангаш ол дээш четтиргенивисти демдеглевес арга чок.

Чугула чүүлдер амыдыралдың карышкактары-биле ажил-ишке хүн бүрү негетинип турза-даа, идегел-биле шыдажып манап, каш-каш чылдар дургузунда узамдыгып, чылдырып, санажып келгени-биле чоннуң негелделерин Чазак Даргазы, Дээди чаданың төлээлери кээрге, саналдап каарга, дораан бүдө бээр деп чүүл турбас. Эгелеп каан чугааның салым-хуузу Чазак деңнелинде хамааржып турар яамылар удуртукчуларын, кожуунга хамаарылгалыг, сонургалдыг килдистер эргелекчилеринден, ажилдың чогуур чогувазы, чылдар-биле сөөрттүнүп кээри азы 5-6 чыл болгаш бүдө бээри чону дээш ажилдап чоруур хүндүлүг кадрларывыстың харыы-

Кожуунда 2019 чылдың түңнелдери-биле, кем-херек айтырынын каксы алырга, 7 кижилуус холундан амы-тынындан чарылган. 7 кижилуус кем-херекке онаажып турар. Ол өг-бүлелерниң херээжен ээлери бот-иелер бооп артпышаан, мөчээн, кеземче херээнге онаашкан эр ээлериң ажилдары оларның мойнунда астынган.

дис эргелекчизи апарганы-биле, сумунуң социал-политика талазы-биле оракакчызын дүжүргөш, кожуунуң социал-политика талазы-биле оракакчызында база бир аар чүөктү немеп, сумунуң социал айтырыгларын харылаар кылдыр дагып каан. Эң-не берге адырын дузалакчылыг кылдыр кылып-даа каарга, аңаа күш четпейн турары арга чок.

Ооң чижээнге, кожуунда 2019 чылдың түңнелдери-биле, кем-херек айтырынын каксы алырга, 7 кижилуус холундан амы-тынындан чарылган. 7 кижилуус кем-херекке онаажып турар. Ол өг-бүлелерниң херээжен ээлери бот-иелер бооп артпышаан, мөчээн, ке-

эмчи, шагдаа апаар сен. Ол үеде негелде ол хире шыңгы турган. Бо бүгүн ийи активиске чүктөп, чурттап эрткен болгаш, айтырыгны чөпшүлү-биле шиитпирлээрин көдүрүп турарымның кол чылдагааны ол.

Бистер ажилдап турувуста,

Бис ажилдап турувуста, Чаа-Хөл Көдээ Совединге 845 өреге турган, ам бо хүннүн чизе-даңзызы биле алырга, 1038 өреге чедир өскөн-дир.

Чаа-Хөл Көдээ Совединге 845 өреге турган, ам бо хүннүн чизе-даңзызы биле алырга, 1038 өреге чедир өскөн-дир. 4 сумунуң бүгү кожуунуң со-

салга, ажилгырындан, арын-нүүрүндөн боор деп бүзүрөп, манап артаалыңар чонум!

Александр ЧИГДЕН.
Чаа-Хөл.

Александр Маныгеевич Чимба (Сарыг-Донгак Чирик-Маныгы оглу Чымба) 1906-1983, ТАР Чазааның даргазы болгаш Тыва автономнуг областың Исполком даргазы 1941-1961 ч.ч. Бот-намдарын 1976 чылда бижээн.

(Уланчызы. Эгези №40 (19379), 41 (19380) "Шында").

Езуту чагырыкчы дээрге анаа-ла бир кем-шаң чок кижиле болгай. Ындыг-даа болза, барыын талакы кожууннарның чок дээн тергийн байы. Ооң оолдарының эң улуу Севээн, эң бичези Кенден-Сүрүң, ынчангаш шупту оолдар, дөрт кижиле. Олары шупту азырандылар. Езутунуң дуңмазы Манчың мээрэң дээрге езулуг дайзын ол-ла болгай. Чогум боду ындыг улуг бай эвес болза-даа, ооң аажы-чаңы дээрге бир-ле бөрү дег, ооң өөнүң чаны-биле бежен базым хире эрткен болгаш бир эвес ол кижиле адындан дүшпейн, бөргүн ужулбайн эртер болза, доп-дораан туттуруп эккелгеш, эвээш дизе, чээрби бештен ара чок кымчылааш, салыр кижиле болгай.

Ол ийи алышкының өглери бир черге, оларның чалчаларының багай өглери элээн ырак кылдыр хонгулап алган тургулаар чүве. Олар хомушулар, Дагба, Кеский оолдары Көп-сөөк салчактары. Балдаңнар аалы-биле кады хонганывыстың ужуру чүл дээрге, бир талазында ынаар-хараа чок ыңай-бээр көжер-дүжерде бергедей бээр болгаш, ийи талазында, ижер сүт чок болган ужурунда олар-биле кады хонмастың аргазы чок болу берген бис. Олар база мээң ажил-чынымны билип кааннар, ол-ла күзүн Борбак ортулук бажынга, Барлык кыдыынга турувуста, авам аарый берген, дүне бүдүү даштыгаа туруп алгаш, черле чалбарып тейлэвээн чүвем чок, «Долаан бургандан» эгелээш, хамык сылдыстарга болгаш оран делегей, таңды-тайга, арга-ыяшка чедир тейлэвээн-даа чүвем черле чок. Ол тейлээрде, иштимде бүдүү сымыранып чугаалаттынып тургаш тейлээр мен: «Авамны алыксаан шулбустарны сывыртап, өршээп көрүңер, авамны черле алыспаңар, аас-кежикти авам-биле бистерге тыпсырчарны өршээ көрүңер» — дээш-ле, оон-даа ыңай элээн хөй чүвени чугааланып тургаш, чалбарган мен. Мээң бодалым болза, оран-таңды, дээр-делегей черле өршээр ышкаш кылдыр бодан турганым ол-дур ийин. Ол күзүн Арыг-Үзүүндөн хар чагыже чедир кешпейн турдувус, демги-ле Дарма Аракчаадан эм чалап ижип турдувус. Ооң аалы Шуй-Аксының адаанда

Барлыктың ам ол чарында Булуң деп черге турган (ам «Мурнакчы» колхозтуң төвү ол-ла болгай).

Та, кандыг аайлыг чүве ийик, таварылга бооп, авам сегий берген. Та, оран-таңдының өршээгени ол чүве ийикпе азы Дарма Аракчааның эми дузалааны ол чүве ирги бе, азы

черле өлбөс аксының кежи чүве ийикпе, черле шору сегий берген, ам кыштагже көжүп-даа болур, мээң-даа тыныжым ажаан. Баштай балдаңнарны көжүрүштүм, чүге дээрге черле ындыг турган, ол үеде чаңчыл деп-даа болур, шынында болза, чаңчыл-даа эвес, харын ынаа-хараа чок болган ужурунда ынчанмас арга чок. Оон көшкеш, Көк-Боом баарында арыг иштинде кыштагга барып хондувус. Ол кыштагга Баяндының акызы Узун-Лама деп кижиниң өө болгаш ооң честези Биче-оол ашактың өө база аңаа хонган. Ынчангаш үш өг кыштадывыс. Ол Узун-Ламаның кадайы өлгөн болгаш, уруглары черле чок турган кижиле, кырган иези-биле чаңгыс өгге чурттап турганнар. Узун-Лама анаа-ла кем-шаң чок кижиле турган болгаш, ном-даа билбес, ындыг болза-даа, ындаазында, кеский кижиниң оглу мен дээш ындыг чүве ийикпе, арай турамыксымаары кончуг. Ол бодунуң хуузунда бызаа, молдургаларлыг, он ажыг инек малдыг, үжен шаа хире хой, өшкүлүг болгаш ийи-үш хире аъттыг турган кижиле болгай.

Балдаң ийи алышкы Шүүлүг-Сайырда кыштаанга барып кыштадылар. Ол кыжын чылыг кыш болган болгаш, инекти кажаалавайн кыштаан. Узун-Ламаның инектерин авам саап турган, ооң иези инек саар хамаанчок, албанынга безин четпес чөнүк кадай-ла болгай, шынап-ла, «хүнүн манаан, хүрзэн даянган» деп сөглөп болур.

КАЛЧАА БӨРҮ

Ол кыжын бөрүлөр-даа, ыттар-даа калчаарап тургулаан. Бис өгге беш кижиле бис, мээң ийи акым, херээжен дуңмам, мен база авам мындыг бис.

ХӨЛЕЧИКТЕП ЧОРААНЫМ

Бир дүне таптыг-ла дүн ортузунда Биче-оол ашактың ак казыра дег ыды бар чүве, ол дуругладып эгелээн мындыг. Ам чүү болганы дээрге, калчаа бөрү өдөккө кирип келген чүведир, ол ыт база-ла кажар, чүге дээрге хам дүт уунче сывырып чоруп турар ышкаш, ол дүт аалдан ырак эвес үжен метр чедер-четпес хире, оон дедир-ле сывыртадып келир, ол аразында мээң акыларым үнө халышкаш, шала-шула даштыгаа сидиктеп каапкаш-даа келгилээр. Ол үш өгге безин чадаарда, хорам бижек чок турган-дыр, чаза тудар боо аймаан чугаалаан-даа херээ чок. Оон бир-ле маңнап чедип келгеш, Узун-Ламаның өөнүң кырынче халааш туруп алган. Ол ийи иешки мырыңай аңгадай бергеш, чүнү-даа канчаар аайыын тыппайн туруп бергеннер. Өгнүң кидизин ызыргаш, оя соп туруп берген. Ам канчаар, арга чадаарда өг өттүр алгырып тургаш, узун ынаа бажынга кестик бижек шарып алгаш, ооң-биле Узун-Лама кидис өттүр шанчыптарга, балыглары берген боор оң, ол-ла хевээр барган, ыт-даа ээрбишаан. Ол дүне удаан кижиле-даа чок.

Ол ыттың кажары кончуг, та чүзүндөн билир чүве ийик, азы бир янзы чыттыг болур чүве ийикпе, кандыг аайлыг чүве ийик, черле ол бөрүге дегбээн-дир, анаа-ла сывыртап турар мындыг болган-дыр. Ооң мурнунда болза, кандыг-даа бөрүнү херип кааптар ыт болгай. Ол шагда ыттарның-даа, бөрүлөрнүн-даа калчаарап турары кончуг боор чүве болгай. Ол чүге ындыгыл дээрге, ынчанмай канчаарыл, ол шагда өлгөн кижини хөмөр эвес, анаа-ла союндак-биле ораагаш, чадагай черге апарып кааптар, чаңчыл ындыг турган.

Ол улустуң аразында

кандыг-даа аарыгдан өлгөн кижилер бар-ла болгай, ол кижилерниң ээдин ыттар, бөрүлөр болаш куштар-даа чип-ле турар чүве. Ынчангаш калчаараар аарыгның негтереп турганы ол-дур. Мээң ийи акым оолдар ынчаарда аныак эрлер-ле болгай, 16-18 хире харлыг тургулаан боор. Эртең даң адып, мырыңай хүн үнүп келирге, ыяш бажында баглап, шарып алган чүвөлериристи туткулап алгаш, демги Узун-Ламаның кидис өттүр бижек-биле шанчыпкан черинге-ле ханы аттыга берген, ынчангаш кидисте чыпшына доңа берген, шак оон истеп чеде бээривиске, ам-даа өлбээн дириг, өдөктөн 50 метр хире черге баргаш, өлүг, диригнүн ийи аразында бисче дап берип чыдыр, ынчалза-даа туруп чадап каан, аңаа ол черинге соп каан. Ооң кезин сойгаш, ол чарыкка турган Чараш-карак оруска бир таакпы, бир шайга садыпкан. Ол та кандыг аайлыг чүве ийик, чаңгыс-даа чүве аарываан-даа болгай. Шала часкаар апарганда Балдаң-биле Дажыба ийи алышкы чазаглап көжүп киргеш, бистиң аалывыс-биле кады хонган турган чүве. Ол чазын частың эрте киргени ол чүве ийикпе, азы мээң оваарымча чогуу ындыг турган ол чүве бе азы ол кыштың чылыгы ындыг болган ийикпе, ол чылын аалдар шуптузу чазагларынга марттың эгезинде-ле көшкүлөп келгилээр турган. Бир хүн баг хал тургаш, Балдаң биле Кончук холдамнажы бергеннер, баг былаашкаш, чазый чоруу ол чогушту үндүргөн чүве. Оон башка чогуу үнмөс ужуру турган, а ооң чогуу үнгөн ужуру, хензиг чүведен болган чүве, чүл дээрге, эрги, хола кур былаашкаш ынчап барган, ол курнуң ээзи Кончаң, а ам чүге ынчап барга-

ныл ынчаш дээрге, Балдаңның чазыйындан болган. Ол шагда черле ынчаш удуп алган талазы багны дизип алгаш баар турган. Ындыг болза-даа, чегжир деп чүве база турган, чүге дизе, уттурган ам ооң соонда катап уттурар болза, ийи дакпыр төлээр апаар.

Ол частан эгелээш-ле, Балдаңнар-биле эвизис баксырашкан бис. Барык-ла ол частан тура, тускайланып эгелээн бис. Ам оон көшкеш, Арыг-Үзүүнге барып хондувус, ол чазын чиир тараавыс көңгүс чок, үш пуд арбайлыг, бир пуд чиңге тараалыг бис. Аңаа черле дээп болбас чүве-ле болгай. Ол шагда демир андазын дээр чүве турган эвес, озук баштыг ыяш андазын-биле тарып турган-на болгай. Ындыг төлээде, бир шаң тарааны үш-даа хүн тарыыр-ла чүве болгай. Үш пуд арбайны чажып тарып алгаш, ооң-биле часкы тарылга доозулган дээр болза, арай шын эвес апаар, чүге дээрге, ол шагда чайын кончуг изиг турган болгаш, ол тарааны чайладыр беш-алды-даа суггарар. Ону ынчаар суггарбас болза, оон чүү-даа албас. Чазын тарыырының мурнунда база суггарар-ла боор чүве болгай, ол суггарарда, бир метр чедир сугну черге сиңиктир суггарар болур чүве. Бир-ле хүн тараа тарып тургаш, дүүштеп чедип келиривиске, авам чүгле хымыраан хайындырып каан болду, оон ам канчаар боор. Бызаңчы ашактың өөнден барып хонак дилеп алгаш, ону удур хооруп, соктап турувуста-ла, хүн дүүш эрте берди. Оон борастап, дүптенип алгаш, катап-ла чоруптувус. Ол баргаш шарывысты колдуктап, хөндүргүлээш, тарып эгеледивис. Ол хүн бир пуд тараа чашкан черни арай боорда, тургаш доостувус. Ынчаарда мен акым-биле тараа тарыырда чүгле шары бажы мунарынга-ла өй болгай бис. Чаңгыс бодунуң тараазын тарыыр эвес, шары ээзиниң база бир шаң тараазын тарыыр апаар ужурунда, ону тарып турда-ла, ийи чеди хонук ында-ла эртер чүве болгай.

Бис Көөп-Сөөк чурттуг Буга-Кырын деп ашактан шары алган улус болгай бис, ынчангаш ол шарыларның хөлезининге тарып турганывыс ол. Хараган илиир-биле илииртээр чүве болгай тарааны. Ооң соонда бир каш чыл болганда, мүнө ыяш илиир-биле илииртээр болу берген, ындыг ыяш илиирлерни бистиң дарганнарга соктуруп алыр, илиир бизин кылыр демир тып алыры дыка берге.

Уланчылыг.

ХАДЫҢ СУУРНУҢ ЧОНУНГА

• Хадын сумузунуң Төлээлекчилер хуралының депутаттары чаңгыс чер-чурттугларынга пасха байырлалы-биле изиг байырын чедирген. База төрзөн чонунуң кадыкшылы дээш сагыш аарып, аай-дедир чоруктуг кижилерге арга-сүмени кадып, эрттирилге чурумун база тутканнар.

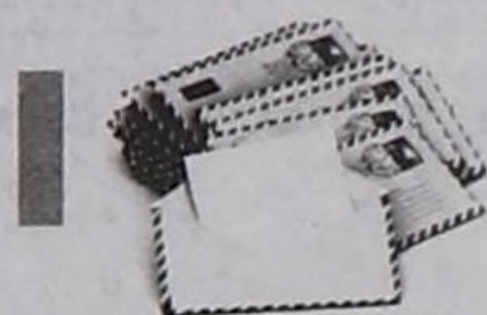
• Пий-Хем кожуунуң сайгарлыкчызы, "Артыш" садыгларының удуртукчузу Елена Байкара тайга эдээнде, аргыжар орук-чирии багай Хадын сумузунуң карантин үезинде ыңай-бээр чедип шыдавас улуг назылыг, ылаңгыя чааскаан чурттап чоруур хоочуннарынга материалдыг дуза

кылдыр ааш-чемни болгаш чунар херекселдерни дамчыдып берген.

Елена Николаевна Хадын сумузунуң чонунга чаңгыс эвес удаа дузалап турар, буянныг херекти кылып чоруур сайгарлыкчы.

Бистиң корр.

«ШЫННЫҢ» почтазындан

Улуг-Хем кожуунун эң сураглыг болгаш талантылыг композиторларының бирээзи Илья Алексеевич Моховтун ырылары элээн каш салгалдарның сагыш-сеткилин магададып чоруур. Оон аялгаларында Шагаан-Арыгның онзагай аяны сиңген.

Илья Мохов – Тыва Республиканың культуразының алдарлыг ажилдакчызы, Бүгү-российжи болгаш республика фестивалдарының лауреады, аңгы-аңгы хөгжүм херекселдеринге ойнап билер мастер, башкы болгаш композитор. Ол 1947 чылда Ийи-Тал суурнун Ээр-Терек деп черге интернационалчы өг-бүлөгө төрүттүнген. Авазы – хакас, ачазы – тыва. Ада-өгбелери – Ийи-Талдың ховалыглары.

— Уран чүүл делегейинче баштайгы базымым Культура бажыңындан эгелээн – деп, ол чугаалаан. Оон авазы аңаа контролёр болуп ажилдап турган. Кара чажындан хөгжүм аялгага сундулуг, черле сонургак кижиге болгаш, уран чүүл бөлгүмнеринге идепкейлиг кижиге, он харлыында балалайка, гитарага ойнап өөренип алган. Хөгжүм башкызы ону өөрөтпээн-даа болза, «Самоучитель» деп номнун ачызында ноталарны боду танып билип алгаш, орус болгаш тыва улустун хөгжүм херекселдеринге ойнап өөренип алган.

САЛЫМ-ЧОЛДУН АК ОРУУ

Шагаан-Арыгга баштайгы уран чүүл школазын 1963 чылда ажиткан. Хөгжүм-аялга ойнаарына уругларны ханы билигил, интеллигент, композитор Солаан Кыргысович Базыр-оол өөрөдип башкылап турган. Он алды харлыг Илья чаңгыс чыл дургузунда баян класының беш чыл программаны өөренип сиңгээди алган. Салым-чаянныг оолду башкызы эскерип кааш, ыр, танцы-сам болгаш ийи-чаңгыс күүседикчилиг — камерлиг хөгжүм-аялганы эки хандыр өөренип алырын аңаа сүмелээн. Уран чүүлге тураскааткан амыдырал оон эгелээн.

Салым-чол, шынап-ла, аңаа хайыралыг болган. Сактырга-ла, аңаа чүгле ак орукту ажыдып берген ышкаш. База бир олча-омактыг таварылга — шериг албан хүлээлгезин күүседир оолдарның кайы кезекке баарын хуваап турда, культура сайыды Матпаа Хомушкуну чүгле полктун хөгжүм оркестрлиг кезээнен чоруур кылдыр дугуржуп каан болган.

Аныяк солдат ынчалдыр профессионал дээди эртемниг коллективке чеде берген. Хөгжүм херекселдеринге ойнаар улустар, аялга чогаадып бижири нотографтар, аранжировщиктер-биле кады шериг эрттирип турган. Ыяштан кылган хөгжүм херекселдериниң шуптузунга ойнап өөренип алган, хөгжүм күүседир талазы-биле бедик мергежилди шериге сиңгээди алган.

Шеригден чедип келгеш, Шагаан-Арыгның Культура бажыңына директор болуп ажилдап эгелээн. Оон кожуунун культура төвүнге методист болуп хей чылдар дургузунда ажилдаан.

«Уран чогаадыкчы оруумнун эгези — ол үеде-ле сурагжаан Базыр-оол Чүлдүм-Сүрүн, Юрий Сундуй, Каадыр-оол Бегзи болгаш салым-чаянныг өске-даа улус-биле кады ажилдаар аас-кежиктиг болдум» — деп, ол долчунамдарында бижип турар.

Тывада композиторларның чогаадыкчы аялының бергедежиپ турар чүүлдериниң дугайында «Шын» солунга Каадыр-оол Бегзиниң сагыш човап бижээн статьязы үнген. Бот-тывынгыр композитор Илья Моховтун аялгаларын Композиторлар эвилелиниң бедик үнелелин алганын ында демдеглээн. Оон бээр Илья Мохов Тываның Композиторлар эвилели-биле сырый харыл-

заалыг ажилдап чоруур.

ТУРА СОРУУН ХОЛДАН САЛБААН

«Чедишкенинге доктаап болбас, мергежилдиң бедиинге, тергиин чадазынга чедир хөгжүп сайзыраарының кызыгаары турбас» — деп, бир мерген угаанныг кижиге чугаалаан. Быжыг тура сорукут, чүткүлдүг, кызымак Илья Алексеевичиге бо угаадыг дорт хамааржыр. Билдингир композитор, аңгы-аңгы хөгжүм херекселдеринге тергиин ойнаар мастер апарган хирезинде безин, 55 харлыында, Кызылдың уран чүүл училищезинге өөренип кирип алган. 2006 чылда улустун хөгжүм херекселдериниң салбырында баян класын тергиин эки доозуп алган. «Композитор мергежилдиң элээн хей чажыттарына ол боду бисти өөрөдип турган, мастер-класстарны көргүзүп, Тываның музыка хөгжүм культуразының бергедежкенин дугайында бодалдарын үлежип турган» — деп, училищениң башкылары, дээди эртемниг профессионалдар сактып чугаалап турар.

Культураның шылгараңгай ажилдакчызы Илья Моховтун бижээн статьяларын номчааш, аныяк салгалдары чоргаарланып чоруур.

Композитор Солаан Базыр-оолдун чогаадыкчы ажил-ижиниң дугайында бижээн чүүлүнде бодунун башкызына ханы хүндүткелин болгаш магадалын сеткилинден бижээн. Караа көрбес-даа болза, кайгамчыктыг чараш аялгаларны чогаадып бижээн музыкант оон башкызы болганы дээрже анаа эвес деп ол санап чоруур.

Ат-сураа бүгү Совет эвилелинге алгаан, улуг маэстро Алексей Бактаевич Чыргал-оолдун, тыва профессионал хөгжүмнүн үндезилекчининиң дугайында бижээн статьязы бар. Ында тыва аялгага туруп болур болгаш болбас чүүлдер дугайында каш домак-биле тайылбырлааны Моховтун бижээчи салым-чаяннының дугайында айтып турар. Орус болгаш тыва-даа дылда бижээни чүүлдеринде оон дыл-домааның чигези, уран-чечен аргаларны шын шилип алыры — Илья Моховтун статьяларының база бир онза талазы болур.

АЯЛГАГА ТЫВА НАЦИОНАЛ АЯН-ХӨӨН ХЕРЕК

Илья Мохов бо үениң мурнакчы кижилериниң бирээзи болганда, хөгжүмге хамаарыштыр четпестерни сайгарып, санал-бодалын чугаалап турар. Композитор Тыва Республиканың чаа ыдык ырызынга хамаарыштыр чөпшээрешпейн турар чылдагаанын тайылбырлап, хууда бодалдарын солунга бижип турган.

Чүгле Тываның эвес, а бүгү Россияның, делегей чурттарының амгы хөгжүм аялгаларында чедимче чок талазы дээш сагыш човап чоруур. «Пентатоника. Пентатониктиг аялгаларны, ылаңгыя баян-биле ойнап күүседириниң онзагайы» деп статья бижээн. Оон дугайында композитор-биле элээн чугаалаштывыс.

— Амгы үениң аныяктары даштыкы эстрада аялгаларын өттүнер дээш, ыры чогаадырының бөдүүн аргаларын безин билбейн турар. Даштыкы ырының аялганын ап алгаш, тыва сөстөр бижип алырын амгы тыва эстрада деп адап турар. Ону дыңнааш, бичии уругларның өттүнүп болур үлгер-дир деп билип чорууру чүдөн артык коргунчуг. А бис, тывалар, кайда-дыр бис? Ол ырыларда национал

ХОВАЛЫГНЫҢ ХОВАР ОГЛУ — КОМПОЗИТОР ИЛЬЯ МОХОВ

аян-хөөн бар-дыр бе? Бир эвес сөстөрнү ап кааптар болза, өске чоннарның аялгаларындан чүзү-биле ылгалып турар-дыр? — деп, ол чугаалады.

Оон чогааткан аялгаларында тыва национал аян-хөөн сиңген болгаш, өскелерден онзагайы билдинип келир. А ырылары аңгы-аңгы жанрлары болгаш стилистиказы-биле ылгалып чоруур. Блюз, джаз, романс таварыштыр сеткил-хөөнүн илередип, чараш аялгаларны чогаадып болур дээрзин, ол бодунун чогаадыкчы аялы-биле бадыйткаан.

«Европа болгаш өске-даа даштыкы композиторларның аялгаларын көңүс аңгы аян-хөөн-биле бижээн болганда, оларны өттүнмес болза эки. Амгы үениң чамдык тыва ырыларының сөстөрнү ап кааптар болза, кымның бижээн аялганы деп чүве билдинмес болур. Чүге дээрже аялгалары европа, кыдат, турк эстрадага дыка дөмей, тыва сөстөрнү азы национал хөөн кирип турар кезектерин ап кааптар болза, онзаланыр чүвези чок» — деп, ол

аныяк хөгжүмчүлөргө сүмелеп турар.

ХӨГЖҮМЧҮНҮНҮН ИДЕГЕЛДИГ ЧӨЛЕНГИИЖИ

Композиторнун кылып чоруур ажил-херээ-ле хей. «50 хардан өрү назылыгларга» клуву-биле кады ажилдап, Хайыраканда хоочуннар бажың-интернадынга концерт номерлери белеткээри, аныяк композиторлар, школачылар-биле ужуражыры, янзы-бүрү конкурстарга, фестивалдарга киржири, концерт көргүзери дээш, адак соонда, композиторнун бодунун ажил-ижи. Ол уругларының ынак адазы, үш уйнуктарының ынак кырган-ачазы.

Өг-бүлөзинге даянмас болза, идегелдиг өң-талазы чок турган болза, кижиге, ылаңгыя арыг уян сеткилдиг хөгжүмчүлөргө, аялгалар чогаадыры берге болур. Илья Алексеевичиниң өөнүн ишти Анай Тулушевна, музыкант кижиге болгаш, композиторнун чогааткан аялгаларын баштай дыңнааш, шыңгыы шүгүмчүлөлдү даа, үнелелди-даа берип чоруур. Оон дыка хей чаа эгелээшкенин дөт-кичизи.

Оон чогаадып каан аялгалары Тываның филармониясында, национал театрында, Хөгжүм өөрөдип черлеринде, композиторлар съездилеринде дыңналып турар. Композиторнун хей талалыг чогаадыкчы ажил-ижи бедик үнелелди алган. Ол Бүгү-российжи 2-ги фестивалдың лауреады, ТР-ниң Президентизиниң болгаш Чазаның хүндүлел бижиктери, Улуг-Хем кожуунун чагыргазының, культура эргелелиниң хүндүлел болгаш өөрүп четтиришкенин бижиктери-биле хей катап шаңнаткан. «ТР-ниң культуразының алдарлыг ажилдакчызы» деп хүндүлүг атты 2008 чылда тывыскан.

Композитор Илья Мохов ат-алдар дээш эвес, а чонунга ажыктыг болзун дээш, Тываның культуруг салгалын сайзырадырынга улуг үлүг-хуузу кирип, бүгү республиканың болгаш бистиң кожуунувустун культуруг болгаш уран чүүл амыдыралына балалбас исти артырган.

Вилория ШОЖУКПАН.
Шагаан-Арыг хоорай.

ИММУНИТЕТКЕ ДАЯНЫР

Урана КАВАЙ-ООЛ, биология эртемнериниң доктору, РХЭА профессору.

Бүрүс (орус дылда «вирус») — каракка көзүлбес аргажок хензиг амылыг, дириг бүдүмел болур. Бүрүс микроб болур бактерияларда болгаш макроорганизмнер болур үнүштерде, кижилерде база өске-даа дириг амытаннарда таваржып турар. Бүрүс ынчаар паразитке хамааржыр.

Бирээде, бүрүстүн салгал дамчыыр бүдүмели («деоксирибонуклеиновая кислота» азы «рибонуклеиновая кислота») үстүнде айтыканывыс клетка кезектин салгал дамчыыр бүдүмели (ДНК)-биле кады чоруур. Ынчаар, бүрүс көзүлбес ышкаш та-

лыгырда чыдар. Ийде, бүрүс клеткаларны ажыглап, көвүдээш, аңаа салдар чедирер.

Чаа хевирлиг бүрүс азы CoVID-19 (коронавирус; авт: «ковид-19») РНК-бүдүмел-биле холбашкан.

Ам база катап иммунитет — кижиниң камгалал системасы-дыр деп сагындырза чогуур. Тодаргайлаарга, кижиде янзы-бүрү клетка кезектер аразында Т-клетка азы лимфоцит дуза чедирер. Ол бүрүстерлиг клетканы, кайызында-даа эзилдирер аргазы бар. Харын-даа, «антитело» (белок)-бүдүмелге база даяныр болур.

Кижиниң «думаазы» ишкээрлеп, чүстөргө болгаш мага-ботка тараар. Оон-биле кады, диабетти — дүрген кырыларының «модели» деп санаар.

Дараазында кижиниң эки сагыш-сеткил долган үезинде оон бодунун кадыкшылының эзээн тургузар курлавырындан — ужуз бар үнген херелдер хемчээли азы вибрациязы 150 Гц ажык күштүг дээш.

ЧАРЛАЛ • РЕКЛАМА • ЧАРЛАЛ

Информационное сообщение о проведении открытого аукциона по заключению договора аренды земельных участков

Администрация Чаа-Хольского кожууна на основании постановления председателя администрации «О проведении открытого аукциона на право заключения договора аренды» № 122 от 17 апреля 2020 года извещает о проведении открытого аукциона по заключению договора аренды земельных участков.

Аукцион состоится 22 мая 2020 года в 15:00 ч. в администрации Чаа-Хольского кожууна по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, на 2 этаже в зале заседаний.

Для участия в торгах допускаются физические лица и юридические лица. Один заявитель вправе подать только одну заявку на участие в аукционе. Заявка на участие в аукционе, поступившая по истечении срока ее приема, возвращается в день ее поступления заявителю. Предмет аукциона: заключение договора аренды.

Лот № 1: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, м. «Терезин» общей площадью 50220 кв.м., кадастровый номер 17:14:0502003:69, разрешенное использование – для пашни. Срок аренды 49 лет.

Начальная цена – 2300, Размер задатка – 460, шаг аукциона – 69.

Лот № 2: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. 60 лет Октября, д. 31/1, общей площадью 8700 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101029:787, разрешенное использование – склады. Срок аренды 5 лет.

Начальная цена – 7200, Размер задатка – 1440, шаг аукциона – 216.

Лот № 3: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Терезин», общей площадью 200180 кв.м., кадастровый номер 17:14:0502003:219, разрешенное использование – сельскохозяйственное использование. Срок аренды 49 лет.

Начальная цена – 4200, Размер задатка – 840, шаг аукциона – 126.

Лот № 4: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, местечко «Доора-Тей», общей площадью 5100000 кв.м., кадастровый номер 17:14:0501005:120, разрешенное использование – выращивание зерновых и иных сельскохозяй-

ственных культур. Срок аренды 49 лет.

Начальная цена – 14800, Размер задатка – 2960, шаг аукциона – 444.

Лот № 5: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 51 кв.м., кадастровый номер 17:14:0101029:789, разрешенное использование – хранение и переработка сельскохозяйственной продукции. Срок аренды 5 лет.

Начальная цена – 2800, Размер задатка – 560, шаг аукциона – 84.

По лотам ограничений и обременений в использовании земельных участков нет.

Заявки на участие в аукционе принимаются по рабочим дням с 20 апреля 2020г. по 20 мая 2020г. в отделе по земельным и имущественным отношениям администрации Чаа-Хольского района по адресу: Республика Тыва, Чаа-Хольский район, с. Чаа-Холь, ул. Ленина, д. 8, с 9:00ч до 18:00ч.

Сумма задатка должна поступить на расчетный счет организатора торгов до 18:00 ч «20» мая 2020 года. (КБК 00000000000000000510, УФК по РТ (Администрация Чаа-Хольского кожууна), ОТДЕЛЕНИЕ – НБ Республики Тыва, ИНН 1715001332, ОКМО 93656440101, БИК 049304001, КПП 171501001)

Для участия в аукционе претендент должен предоставить одновременно:

- 1) заявку (в двух экземплярах) на участие в аукционе с указанием реквизитов счета для возврата задатка;
- 2) копии документов, удостоверяющих личность (для физических лиц);
- 3) нотариально заверенные копии учредительных документов и свидетельства о государственной регистрации юридического лица;
- 4) доверенность на лицо, уполномоченное действовать от имени заявителя при подаче заявки на участие в торгах;
- 5) документы, подтверждающие внесение задатка.

Информация о торгах размещена на Интернет-сайте администрации Чаа-Хольского кожууна <http://chaa-hol.rtyva.ru/> и на официальном сайте РФ для размещения информации о проведении торгов torgi.gov.ru.

ИЗВЕЩЕНИЕ

Администрация Каа-Хемского района Республики Тыва информирует о предоставлении в аренду земельного участка с кадастровым номером 17:04:0102001:485 из категории земель сельскохозяйственного назначения, находящийся по адресу: Российская Федерация, Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Суг-Бажы местечко «Эл-Бажы», с разрешенным использованием – животноводства, общей площадью 190596 кв. м.

Заинтересованные в предоставлении земельного участка граждане вправе подать заявление о намерении участвовать в аукционе на право заключения договора аренды в течение 30 календарных дней с даты опубликования настоящего объявления по адресу: Республика Тыва, Каа-Хемский район, с. Сарыг-Сеп, ул. Енисейская, д. 143 с понедельника по четверг с 9.00 часов до 15.00 часов администрация Каа-Хемского района.

Главный специалист отдела по управлению имуществом и земельным ресурсам, строительству и контролю Олет А.А.

Уважаемые читатели! Для вашего удобства медиахолдинг "Тыва-медиа-групп" увеличивает количество точек продаж газет. Приобретайте свежие выпуски газет для всех членов семьи – «Тувинская правда», «Шын», «Тываның аныяктары», «Сылдысчыгаш» — по адресам:

Аптеки «Здравушка»:
ул. Кечил-оола, 5
ул. Дружбы, 157
ул. Колхозная, 58
ул. Кочетова, 97
Аптека "Аржаана-Фарм" (ул. Московская, 104)

Магазины:
Колбасный цех ИП Нанеташвили (ул. Пушкина, 67/5)

Магазин «Мясо» (ул. Кузнецова, 8)
Магазин «Диана» (ул. Лопсанчапа, 4)
Универсам 45 (ул. Калинина, 3Г),
Магазин "Машенька" (Правый берег, ул. Правобережная, 14А)

Тиилелгениң 75 чыл оюнга уткуштур

БАШТАЙГЫ АШТЫРЫШКЫНЫ

1942 чылдың апрель 20-де Москва дээш тулчуушкун доозулган. Ол 1941 чылдың сентябрь 30-де эгелзэн турган. Совет шериглер дайзынга шыңгыы согугну бергеш, Москвадан 80-250 км. ырадыр сыгыртан. Москва биле Тула областы, Калининград, Смоленск областарның чамдык районнарын фашистерден хостаан.

Фашистерниң «Төп» шерииниң кол чепсектиг күжүн бүззэлээш, узуткаар деп Дээди

командылардың салган сорулгазы күүсеттимзэн-даа болза, бистиң шериивистиң барыын чүкче углай ниити шавар халдаашкыны чедишжиниң болуру оон билдинип келген. Мурнукузунга деңээр, немецтер ынчан дыка хей шериглерин, ок-чепсээн, техниказын чидирген. Ийги делегей дайынының эгелзениден бээр, Германия бир дугаар эң улуг аштырышкын таварышкан.

Россияның ТР-де ФСБ эргелелиниң парлалга албаны.

АЖЫЛ ЧОК ХАМААТЫЛАРНЫҢ КИЧЭЭНГЕЙИНГЕ

2020 чылдың апрель 6-дан эгелеп, Кызыл болгаш Ак-Довурак хоорайларның чонну ажылга хаара тудар төптери — ажыл чоктар төвүнге бир дугаар туруп турар хамаатыларның документилен электронну почта таварыштыр хүлээп ап эгелзенин Тыва Республиканың Күш-ажыл болгаш социал политика яамызы дыңнадып тур.

Херек документиленниң хоолгазын электронну почта таварыштыр специалистерниң дараазында телефоннарынче долгааш, билип ап болур. Чонну ажылга хаара тудар төптериң телефоннары, электронну почтазы:

Кызыл хоорай — 2-42-38, 2-12-00, 2-11-69 priemcznkyzyl@yandex.ru
Барыын-Хемчик кожуун — 8(394-41) 2-11-23, 2-10-99 szn_barun@mail.ru
Ак-Довурак хоорай — 8(394-33) 2-10-68; 2-13-98 cz.akdov@yandex.ru
Бай-Тайга кожуун — 8(394-22) 2-12-29 ksennenuvaru2012@yandex.ru
Чөөн-Хемчик кожуун — 8(394-34) 2-15-07 sz_dzunxem76@mail.ru
Каа-Хем кожуун — 8-901-676-01-04 s-szn017@mail.ru
Кызыл кожуун (Тере-Хөл кожуун база бээр кирип турар) — 9-13-80, 9-10-24 czn.kyzylskiy@yandex.ru
Мөңгүн-Тайга кожуун — 8(394-51) 2-24-34 mongun-taygazan@mail.ru
Өвүр кожуун — 8(394-44) 2-11-69 s_ovur@mail.ru
Би-Хем кожуун — 8(394-35) 2-11-64 tur.pii-khem2010@yandex.ru
Сүт-Хөл кожуун — 8(394-45) 2-11-04 centrsut-khol@mail.ru
Танды кожуун — 8(394-37) 2-11-59, 2-14-91 sz_tandi@mail.ru
Тес-Хем кожуун 8(394-38) 2-11-56, 2-12-70 szntes-hem@mail.ru
Тожу кожуун — 8(394-50) 2-13-34 czn-todga@mail.ru
Улуг-Хем кожуун — 8(394-36) 2-13-38 sz_ulughem@mail.ru
Чаа-Хөл кожуун — 8(394-43) 2-12-33, 2-12-44 depzan.chaa-xol@mail.ru
Чеди-Хөл кожуун — 8(394-52) 2-23-22 szn_chedi-hol@bk.ru
Эрзин кожуун — 8(394-39) 2-22-17, 2-21-60 yrzin_best@mail.ru
Ажыл чоктар черинге бүрүткелдерде херек ужурлуг документилен:

1. Паспорт (паспорттуң мурнуку арны биле кирип бижидилге арынының скан-хоолгазы);
 2. Бир эвес хамааты ажылдап турган болза, күш-ажыл дептериниң шупту арыннарының скан-хоолгалары;
 3. Өөренип турган деп документилен (скан-хоолгазы);
 4. СНИЛС (скан-хоолгазы);
 5. ИНН (скан-хоолгазы);
 6. Сбербанкның реквизиттери (скан-хоолгазы);
 7. Хамаатының бодунуң холу-биле бижээн билдиришкин болгаш анкета-билдиришкини (билдиришкинниң үлегер-майыын word файлдыг формадан <https://vk.com/cznkyzyl> кирип ап болур) (скан-хоолгазы);
 8. Бир эвес хамааты эрткен чылда 26 неделя ажыр ажылдаан болза, 2019 болгаш 2020 чылдың 2-ндфл справказын организацияның таңмазын баскан справканы дужаар (скан-хоолгазы);
 9. 3 дугаар бөлүктүң инвалидтери немей ИПР болгаш херечилелдин скан-хоолгазын дужаар;
 10. Шиттиргеш, хосталгаже үнүп келген хамаатылар хосталган дугайында справказының скан-хоолгазын дужаар.
 11. Бүдүн өскүс болгаш ада-иезиниң хайгааралы чок арткан категорияга хамааржыр хамаатылар төртүтүнген дугайында херечилел, ада-иези чок апарган дугайында херечилел азы судтуң шиттири эзугаар ада-ие эргезин казыткан дугайында херечилел, чагырганың доктаалы, бир эвес хамаатыны чаңгыс авазы азы ачазы (бот-ие) кижизидип турган болза, ЗАГС-тан 25 форманың справказы (скан-хоолгалары);
- Документиленни скан-хоолгаларын чаңгыс аай архивке, (.rar азы .zip) хевирге электронну чагааның темазынга фамилия, ады, адазының адын долузу-биле бижээш, телефон дугаарын айтыр. Чонну ажылга хаара тудар төптүн специализи силерниң билдиришкиниңер хүлээп алдынган деп бадыткап долгаары-биле, харылзаага турарыңар чугула.
- Төптүн учедунда туруп алган хамаатыларның эде бүрүткелин база телефон дамчыштыр чорудуп турар.

солуннун сайтызы: //shyn.ru

электронну почтазы: shyntuva@mail.ru; shyntuva@yandex.ru

Неделяның тиражи: 9983 кезек

ТУРГУЗУКЧУЗУ:
Тыва Республиканың Информатизация болгаш харылзаа яамызы.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар
В.Э. Чанзан.

Редакцияның болгаш үндүрүкчүнүн адреси:
667000. Тыва Республика
Кызыл хоорай, Красноармейская, 100

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Редактор — 2-01-35.
Чарлал килдизи — 2-18-10
Менеджер: Донгак Ч.Б. каб. 309

Солун чыскаачылары:
С.Н. Монгуш, Ч.Н. Мачык, — 2-17-94
Корректорлар В.О. Куулар, Ч.О. Саая, — 2-17-94

Харылзаа, информация технологиялары болгаш массалык коммуникациялар адырынга хайгаарал талазы-биле федералдыг албаның Тыва Республика талазы-биле эргелели «Шын» солуну 2012 чылдың декабрь 3-те бүрүткээн. Херечилелдин дугаары — ПИ №ТУ17-00068.

Солуну «Тываполиграф» АН-ге парлан. (Индекс: 667000. Тыва Республика, Кызыл. Шетинкин болгаш Кравченко, 1). Солунда парлатынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүлүшкөн барыл болур. Айыттыг саннары болгаш еске-даа фактылары, дыңадылганы дээш авторлар боттары харылаар.
Чагыдылга индекси: хуу кижилерге — П6855, организацияларга — П6860
Солун неделяда үш катал үнер. Хемчазлы 2 парлар ама.
Номери парлалгаже дужааганы: график эзугаар — 21.00, херек кырында — 18.15.
Солун келбейн барганда, 2-11-52 телефонче долгаар.